

23 MIGRATIERECHT

*Anita Böcker, Paul Minderhoud & Ashley Terlouw**

23.1 INLEIDING EN HISTORIE

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van het empirisch-juridisch onderzoek dat de afgelopen 25 jaar op het terrein van het migratierecht in Nederland is verricht. We streven geen volledigheid na. Dat zou gezien het grote aantal onderzoeken dat op dit terrein is verricht, ook niet mogelijk zijn. We beperken ons tot het migratierecht, de uitvoering daarvan en de effecten op migranten, en laten studies over migratiebewegingen, integratieprocessen en transnationalisme van migranten buiten beschouwing, tenzij de invloed van het migratierecht op die processen centraal staat. Bij de verdere selectie hebben we voornamelijk academisch onderzoek en met name proefschriften geselecteerd. Het gaat om empirisch onderzoek inclusief bronnen- en archiefonderzoek. Normatief en rechtsfilosofisch onderzoek laten we dus buiten beschouwing. Dan nog kunnen we binnen het beschikbare bestek geen recht doen aan al het relevante onderzoek dat in deze kwart eeuw is verschenen. We hebben het hoofdstuk daarom gestructureerd aan de hand van een aantal specifieke onderzoeksthema's die naar ons oordeel centraal hebben gestaan in de afgelopen 25 jaar. Vanzelfsprekend is deze indeling enigszins arbitrair. Sommige studies passen in verschillende paragrafen. Per thema trachten we een indruk te geven van de centrale vragen en bevindingen en geven we summier informatie over de gebruikte methoden. Indien mogelijk beoordelen we of assumpties juist zijn gebleken en wat de implicaties van de bevindingen zijn voor de rechtspraak.

Allereerst zullen we aandacht besteden aan studies over de verschillende actoren die een rol spelen bij de regulering van migratie, aan de toenemende uitbesteding van migratiecontrole en de wijze van in- en uitsluiting van vreemdelingen. Vervolgens richten we ons op het verrichte onderzoek naar de totstandkoming, transpositie en implementatie van EU-migratiewetgeving in Nederland en de betekenis van het migratierecht bezien van onderop. Tot slot blikken we vooruit aan de hand van lopend onderzoek.

Het migratierecht wordt in de beschreven periode gekenmerkt door een toenemende restrictieve en selectieve benadering ten opzichte van migranten. Dit zien we terug in het

* Met dank aan Erik van den Bergh voor de literatuuroverzichten die hij voor ons samenstelde.

empirisch onderzoek. Veel van dit onderzoek is gericht op de uitvoering en consequenties van wetgeving en beleid. Wetgeving en beleid van migratie in deze periode zit gevangen in wat Hollifield de 'liberale paradox' noemt. Enerzijds vragen de internationale economische markten aan liberale staten om een zo groot mogelijke openheid op het gebied van migratiebeleid, terwijl anderzijds binnenlandse belangen dezelfde staten juist tot een grotere geslotenheid dwingen.¹ Daarnaast zijn westerse democratieën niet in staat migratie van vreemdelingen op een effectieve manier te reguleren zonder de grondbeginselen van mensenrechten te schenden.²

23.2 ACTOREN VAN MIGRATIECONTROLE

Het migratierecht heeft zich de laatste 25 jaar sterk ontwikkeld doordat staten geen onbeperkte migratie willen toestaan en daarom hun grenzen willen controleren. Verschillende actoren spelen daarbij een rol: de wetgever, uitvoerders zoals de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en de vreemdelingenpolitie, advocaten en rechters. Een deel van het verrichte empirisch onderzoek is gericht op deze actoren en dan met name op actoren die een rol spelen bij het nemen en controleren van beslissingen in asielzaken. Overigens zijn niet alleen de staat en zijn instituties en de uitvoerders van het beleid in dit kader aan te merken als actoren, maar ook de individuen die door het migratierecht worden geraakt. Daaraan besteden we uitgebreid aandacht in paragraaf 23.6.

De IND

Met name de rol van de IND en de besluitvorming door medewerkers van deze dienst zijn door verschillende onderzoekers bestudeerd. De methoden die de onderzoekers hanteerden, zijn heel divers. Ze varieerden van kwalitatief onderzoek op basis van ongestructureerde interviews tot kwantitatief of kwalitatief dossieronderzoek tot onderzoek op basis van experimenten, zoals fictieve casussen of simulatiemodellen.

Diverse empirische studies laten zien dat de medewerkers van de IND kunnen worden beschouwd als *street-level bureaucrats*³ die een grote discretionaire ruimte hebben om beslissingen te nemen en daarmee het beleid vaak feitelijk bepalen. Walaardt komt op basis van een analyse van 500 asioldossiers tot de conclusie dat in de periode 1945-1994 beslissers een zekere speelruimte hadden, waardoor ze konden afwijken van het strenge beleid om

1 Hollifield, 2000, p. 137-185.

2 Calavita, 1998, p. 139-158.

3 Lipsky, 2010.

geen vluchtelingenstatus toe te kennen aan asielzoekers die niet voldeden aan het Vluchtelingenverdrag.⁴

Doornbos analyseerde de communicatie tussen IND-hoarambtenaren, rechtshulpverleners, asielzoekers en tolken en liet zien dat de hoorambtenaren met vaste vragen werken en veel nadruk leggen op (vermeende) tegenstrijdigheden in het relaas van de asielzoeker en dat zij soms optreden als politieagenten.⁵ In haar onderzoek komt ook de rol van tolken naar voren en benadrukt zij het belang van de rechtsbijstand onder meer bij het voorbereiden van asielzoekers op het gehoor. Van Veldhuizen toont onder andere op basis van bestudering van 40 IND-dossiers aan dat de validiteit van de gehanteerde interviewtechnieken door de IND in asielgehoren en de methoden om asielverhalen te beoordelen twijfelachtig zijn in het licht van de werking van het menselijk geheugen en strategieën van waarheidsvertellers en leugenaars.⁶

Het doel van de gehoren is waarheidsvinding. Severijns laat zien dat hoor- en beslisambtenaren van de IND kampen met vele onoplosbare onzekerheden die kenmerkend zijn in het asielrecht.⁷ Om onzekerheden te verminderen hanteren IND-medewerkers informele categorieën zoals stereotypen en onbevestigde aannames. Ook raadplegen zij collega's en werken zij met vaste routines. De wet speelt voor deze beleidsambtenaren slechts op de achtergrond een rol; zij baseren zich in de eerste plaats op beleidsregels zoals de Vreemdelingencirculaire en werkinstructies. IND-medewerkers die werken aan dezelfde fictieve casus, kunnen blijkens onderzoek van Mascini tot verschillende uitkomsten komen.⁸ Bovendien liet hij zien dat er regionale verschillen bestaan tussen IND-beslissingen.⁹ Mascini toont verder aan dat professionele opvattingen, reputatie en werkomstandigheden rechtsongelijkheid veroorzaken.¹⁰ Interessant is Mascini's experimentele onderzoeksmethode: hij werkte met fictieve asielaanvragen en onderzocht de reacties daarop.

Wijkhuijs onderzocht hoe IND-ambtenaren omgaan met rechterlijke uitspraken die kritisch zijn over hun werk.¹¹ Daartoe analyseerde ze de reactie van de IND neergelegd in beleidsstukken en werkinstructies, op vijf 'baanbrekende' uitspraken, waarin de rechter kritiek

4 Walaardt, 2012.

5 Doornbos, 2006.

6 Van Veldhuizen, 2017.

7 Severijns, 2019.

8 Mascini, 2004, p. 113-146. Ook uit andere onderzoeken bleek dat er sprake is van ongelijkheid in de uitvoering van beleid: Doornbos & Groenendijk, 2001, p. 245-253; Doornbos & De Groot van Leeuwen, 1998, p. 233-247.

9 Mascini, 2001, p. 292-312.

10 Mascini, 2008, p. 164-181.

11 Wijkhuijs, 2007.

uite op de wijze waarop de asielprocedure werd uitgevoerd. Als een hogere rechterlijke instantie kritiek uit, blijkt de IND deze uitspraak in het algemeen binnen een paar weken te vertalen in praktische consequenties. De dienst toont zich daarmee een juridisch competente organisatie die goed in staat is van rechterlijke uitspraken te leren, aldus Wijkhuijs. De beleidsmedewerkers concentreren zich echter vooral op de 'letter' van de rechterlijke uitspraak; aan de 'geest' van de uitspraken wordt veel minder aandacht geschonken. Hierdoor blijft de reactie beperkt tot ad-hocmaatregelen. Deze instrumentele responsstijl wordt volgens Wijkhuijs veroorzaakt door de grote druk om asielprocedures snel af te ronden. IND-medewerkers zien het als hun taak om het gewenste politieke beleid zo goed mogelijk uit te voeren. Zij trachten achterstanden in de afhandeling van de asielverzoeken te voorkomen en de kosten voor de opvang zo beperkt mogelijk te houden. De IND-medewerkers nemen daardoor niet de tijd om de uitvoeringspraktijk grondig te evalueren aan de hand van de kritiek van de rechters. 'Het juridisch normbewustzijn van de IND-beleidsmedewerkers legt het af tegen politieke druk vanuit de externe omgeving van de organisatie', schrijft Wijkhuijs.

Interessant in dit kader is ook de dissertatie van Dörrenbächer, die onderzoek heeft gedaan naar ambtelijk gedrag bij de implementatie van EU-migratierecht.¹² Zij hanteerde verschillende methoden, variërend van juridische analyse en kwalitatieve interviews met experts en practioners tot kwantitatieve analyse van surveydata. Het blijkt dat hoewel ambtenaren zich bewust zijn van de gelaagde juridische context waarin zij opereren, Europese wetgeving nauwelijks een normenkader voor hen vormt. Slechts als op landelijk niveau alleen vage normen bestaan, richten sommige uitvoerders (niet alleen IND-medewerkers) zich op Europese wetgeving of corrigeren zij zelfs voor het ontbreken van landelijke omzetting. Dit gedrag wordt ook gestimuleerd door een sterke maatschappelijke normatieve motivatie om recht te doen aan individuele asielzoekers (zie ook par. 23.5).

Onderzoek naar de toepassing van IND-werkinstructie 2008/6 omtrent asielzoekers met psychische problemen liet zien dat een werkinstructie weliswaar kan bijdragen aan de bewustwording van de ambtenaren van de problematiek en mogelijke oplossingen en aan meer overleg tussen verschillende betrokkenen, maar dat er bij gebrek aan concrete handvatten en ruimte om op maat te werken een grote verantwoordelijkheid werd gelegd bij de betrokken ambtenaren en dat men uitging van hun proactieve houding.¹³ Een opmerkelijke bevinding was dat bij geconstateerde psychische problemen slechts zelden van horen werd afgezien, waarschijnlijk omdat dit het grote nadeel heeft dat de zaak eindelijk blijft liggen, terwijl niemand wist hoe uit die impasse te geraken en niemand daarvoor

12 Dörrenbächer, 2018.

13 Van Mourik, Zwaan & Terlouw, 2011.

de verantwoordelijkheid nam. Uit dit onderzoek blijkt duidelijk dat IND-ambtenaren graag houvast hebben en duidelijkheid over wie waarvoor verantwoordelijk is, waar die verantwoordelijkheid begint en waar die ophoudt.

De wijze waarop IND-ambtenaren omgaan met asielzoekers die stellen dat zij in hun landen van herkomst voor vervolging vrezen vanwege hun homoseksuele gerichtheid, laat zien dat het beleid in de kern is gebaseerd op een stereotiepe opvatting, te weten dat mensen die niet heteroseksueel zijn zich daar wel voor zullen schamen, zo toonden Jansen en Spijkerboer aan.¹⁴ Daardoor lopen mensen die direct zonder problemen hun seksuele gerichtheid of genderidentiteit omarmen, het risico dat zij niet worden geloofd en worden teruggestuurd naar hun land van herkomst, met alle gevaren van dien. Onderzoek hiernaar heeft rechtstreekse invloed gehad op de beslissing van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (ABRvS) om prejudiciële vragen hierover aan het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJ EU) te stellen.¹⁵ Uit Spijkerboers proefschrift was eerder al gebleken dat opvattingen over gender en seksualiteit van invloed zijn op asielbeslissingen.¹⁶

Onderzoek op basis van INDIS-gegevens (het elektronische informatiesysteem van de IND) maakt ook duidelijk dat mannen bij een asielaanvraag minder kans van slagen hebben dan vrouwen. Dit komt doordat mannen minder vaak dan vrouwen een echtgeno(o)t(e) of kinderen hebben, ze minder vaak hun echtgeno(o)t(e) naar het land van bestemming volgen en ze vaker uit zogeheten veilige derde landen komen. Deze bevindingen suggereren dat mannen minder succesvol zijn in hun pogingen om asiel te krijgen omdat ze eerder passen in het beeld van de ‘onechte’ vluchteling, terwijl vrouwen vaker als ‘slachtoffer van patriarchale overheersing’ worden gezien.¹⁷

Een bijzondere categorie asielzoekers vormen de zogenoemde 1F'ers. Artikel 1F van het Vluchtelingenverdrag maakt het mogelijk om asielzoekers uit te sluiten van vluchtelingenbescherming als er ernstige redenen zijn om aan te nemen dat zij ernstige misdrijven hebben begaan, zoals oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid. Bolhuis stelde op basis van een ‘mixed methods’-onderzoek (analyse van asieldossiers, jurisprudentie en beleidsdocumenten en interviews met experts) vast dat Nederland actiever dan andere landen gebruik heeft gemaakt van deze uitsluitingsclausule. Dat heeft geresulteerd in een relatief groot aantal uitgesloten asielzoekers, die echter in verreweg de meeste gevallen niet

14 Jansen & Spijkerboer, 2011. Zie ook Jansen, 2018.

15 HvJ EU 7 november 2013, C-199 t/m 201/12 (X., Y. & Z.); HvJ EU 2 december 2014, C-148 t/m 150/13 (A., B. & C.). Zie Zwaan, 2015, p. 49-54.

16 Spijkerboer, 1999.

17 Mascini & Van Bochove, 2009, p. 112-13.

strafrechtelijk vervolgd kunnen worden en in veel gevallen ook niet kunnen worden uitgezet.¹⁸

Grütters heeft aan de hand van een simulatiemodel van de asielpcedure laten zien dat de effecten van wijzigingen van die procedure op die manier getoetst zouden kunnen worden. Een dergelijke toepassing creëert de mogelijkheid om ‘zonder slachtoffers’ te experimenteren met beleidsopties in een juridisch domein.¹⁹

De lering die de rechtspraak uit het omvangrijke onderzoek naar het handelen van IND-ambtenaren kan trekken, laat zich moeilijk samenvatten. Het onderzoek bevestigt in ieder geval dat regeltoepassing geen neutrale, rationele activiteit is, en ook laat het zien dat naast de regelgeving allerlei andere factoren een rol spelen bij het tot stand komen van de beslissingen van de ambtenaren. Ambtenaren zoeken vooral naar houvast in beleidsregels zoals werkinstructies en de Vreemdelingencirculaire, en minder in Europese wetgeving, en vallen terug op stereotyperingen, professionele opvattingen, reputaties en vuistregels waar die houvast ontbreekt.

De advocatuur

Als de asielzoeker het niet eens is met de beslissing op zijn asielverzoek, kan hij daartegen in beroep gaan bij de rechter. De asielzoeker is een *one-shotter* die, als hij het niet eens is met de beslissing op zijn asielverzoek, zich bevindt tegenover de IND, die niet alleen een *repeat player*²⁰ maar een *always player* is, want in elke asielzaak is de IND de tegenpartij. In beroep gaan lukt asielzoekers niet zonder rechtsbijstand van een advocaat. Alleen zij kunnen de procedurele ongelijkheid een beetje opheffen. Onderzoek naar de beroepsethiek van rechtsbijstandverleners in asielzaken is verricht door Butter, die in Nederland en het Verenigd Koninkrijk advocaten heeft geïnterviewd om na te gaan hoe zij omgaan met twee lastige kwesties: het dilemma van tijd versus geld en het al dan niet procederen in kansloze zaken. Advocaten die cliënten bijstaan in asielpcedures op basis van gefinancierde rechtsbijstand, hebben te maken met verschillende belangen: het belang van de cliënt, het publiek belang van de goede rechtsbedeling, en het eigen financieel belang in het draaiend houden van hun praktijk. Het genoemde onderzoek geeft inzicht in deze belangenafweging en de morele redeneringen die hierbij een rol spelen. De empirische bestudering van het

18 Bolhuis, 2018.

19 Grütters, 2003.

20 Galanter, 1974, p. 95-160.

onderwerp in twee verschillende landen laat zien hoe de institutionele en professionele context waarin asielandvocaten werkzaam zijn, hun besluitvorming mede vormgeeft.²¹

De rechters

Uiteindelijk is het de rechter die beslist in zaken waarin er sprake is van een geschil. Onderzoek naar de rol van vreemdelingenrechters is verricht door Terlouw in de periode dat er bij het ontbreken van hoger beroep door de vreemdelingenrechters van de verschillende rechtbanken moest worden samengewerkt omwille van de rechtseenheid. De rechters bleken vergaande afspraken te maken, die weliswaar van een groot creatief vermogen getuigden, maar ook op gespannen voet stonden met rechtsbeginselen zoals het onmiddellijkheidsbeginsel (het recht dat alleen de rechter die bij de behandeling aanwezig was, over de zaak beslist), het recht op een *day in court* (het recht om de zaak voor een rechter te verdedigen) en het *ius de non evocando* (het recht op de rechter die de wet hem toekent).²² De Rechtseenheidskamer werd afgeschaft toen er hoger beroep mogelijk werd bij de ABRvS. Maar de eerstelijns vreemdelingenrechters waren daarmee niet onverdeeld gelukkig. In zijn afscheidsoratie maakte Groenendijk de resultaten bekend van een onderzoek waaruit bleek dat de verhoudingen tussen rechtbanken en de Raad van State gespannen zijn. De asielaanvragen die rechters in een beroepsprocedure honoreren, worden in hoger beroep bij de Raad van State meestal alsnog afgewezen.²³ Het onderzoek veroorzaakte veel ophef en werd onder meer door Bruinsma bekritiseerd.²⁴ Spijkerboer had op basis van een analyse van uitspraken van de Raad van State in 2002 al geconcludeerd dat deze hoogste bestuursrechter een politieke agenda afwerkt en daar de methode van rechtsvinding voor aanpast.²⁵

Vreemdelingenrecht is de laatste jaren steeds meer Europees recht geworden. Een relatief nieuw fenomeen dat zowel juristen als empirici interesseert, is waarom rechters (en met name eerstelijnsrechters) aanleiding zien om prejudiciële vragen te stellen. Groenendijk en Krommendijk onderscheiden verschillende soorten overwegingen: strategische, rechtspolitieke, juridisch-formele, pragmatische of praktische en persoonlijke, zoals rolopvatting, kennis en angst.²⁶ Krommendijk baseert dit onder meer op interviews met 22 rechters en gerechtelijk medewerkers bij rechtbanken en gerechtshoven. Zijn onderzoek

21 Butter, 2018. Zie ook de recensie van N. Holvast in *Recht der Werkelijkheid* uit 2018, nr. 3, p. 64-69.

22 Terlouw, 2003.

23 Groenendijk, 2008; Groenendijk & Terlouw, 2009.

24 Bruinsma, 2009, p. 111-116.

25 Spijkerboer, 2002.

26 Krommendijk, 2018, p. 7-27; Groenendijk, 2015, p. 187-207.

heeft niet specifiek betrekking op vreemdelingenrechters. Groenendijk wijst erop dat in vreemdelingenzaken een veelgebruikt argument tegen het stellen van prejudiciële vragen is dat dan de beslissing in veel analoge zaken in afwachting van de uitspraak van het HvJ EU moeten worden aangehouden. Dat leidt tot achterstand en tot langere onzekerheid voor partijen, en het is slecht voor de ‘doorlooptijden’ van het college. Bovendien zou de beroepsrechter, de ABRvS, liever niet zien dat de eerstelijns vreemdelingenrechters prejudiciële vragen stellen. Volgens Groenendijk is er sprake van een ‘gentlemen’s agreement’ tussen de vreemdelingenkamers van de rechtbanken en de ABRvS dat die laatste in principe de prejudiciële vragen stelt. Overigens worden in de praktijk wel degelijk ook door lagere vreemdelingenrechters vragen gesteld aan het HvJ EU. Deels gebaseerd op migratierechtelijk gerelateerde uitspraken van het HvJ EU concludeert Hoevenaars dat ‘gebruik’ van EU-wetgeving via deze manier is voorbehouden aan een minderheid van juridische professionals en dat vaak een combinatie van procespartijen, advocaten, deskundigen, middelen en organisatie nodig is om het HvJ EU op een strategische manier te activeren.²⁷

Uit het vorenstaande blijkt dat de actoren in het migratierecht een rijke bron van empirisch onderzoek vormen. Het meeste onderzoek was gericht op de IND, de uitvoeringsorganisatie en de ambtenaren die daarbinnen werkzaam zijn. Dit onderzoek heeft keer op keer aangetoond dat het een veld is waarin actoren te kampen hebben met veel onzekerheid en dat zij met wisselend succes zoeken naar manieren om met die onzekerheden om te gaan en willekeur te beperken.

23.3 TOENEMENDE UITBESTEDING

Traditionele instrumenten om migratie te reguleren (visa, grenscontrole, verblijfsvergunningen, binnenlands toezicht, detentie en uitzetting) lijken gedurende de 25 jaar die dit hoofdstuk beslaat, onder druk van internationaalrechtelijke verplichtingen minder toereikend te zijn geworden, ondanks een verhevigde inzet ervan. In de internationale literatuur over de regulering (of controle) van migratie wordt erop gewezen dat deze regulering in toenemende mate wordt uitbesteed. Zeggenschap en controle verschuiven naar andere niveaus. Zo is er een verschuiving waarbij private actoren als vervoerders en werkgevers bij de regulering van migratie worden betrokken (*shifting out*), een verschuiving waarbij decentrale overheden en instanties zoals scholen worden betrokken (*shifting down*) en een *shifting up* naar Europa en externalisering.²⁸

27 Hoevenaars, 2018. Zie ook de recensie van A. Hofman in *Recht der Werkelijkheid* uit 2018, nr. 3, p. 70-73.

28 Guiraudon & Lahav, 2000, p. 163-195.

In verschillende Nederlandse studies is onderzoek gedaan waarbij dit concept van verschuiving een centrale rol speelt. Scholten heeft door middel van interviews en observatie gekeken naar de rol van *carrier sanctions* als een vorm van *shifting out*. Zij constateert dat de inzet van private actoren bij immigratiecontrole in verband kan worden gebracht met een meer algemene transformatie van de overheid, waarin een gecentraliseerd top-down-systeem van overheidscontrole verschuift naar een systeem van decentrale *governance*-netwerken.²⁹ De Lange betoogt in een grotendeels op bronnen- en archiefonderzoek gebaseerde studie naar zestig jaar (1945-2006) politieke, ambtelijke en maatschappelijke debatten over de vraag hoe de komst van arbeidsmigranten in Nederland moest worden geregeld, dat deze transformatie voor arbeidsmigratie in de onderzochte periode niet opgaat.³⁰ Met het in 2013 ingevoerde referentienstelsel, waarbij werkgevers nu administratieve verantwoordelijkheden en een informatieplicht hebben bij het tewerkstellen van migranten, lijkt een vorm van *shifting out* bij arbeidsmigratie toch zijn intrede te hebben gedaan.

Bij *shifting down* wordt gekeken naar een verschuiving waarbij de regulering van migratie deels wordt uitbesteed aan lagere overheden en instanties. De rol van de gemeenten bij pardonregelingen, opvangmogelijkheden, inburgeringstrajecten en bed-bad-broodvoorzieningen is daarbij onderwerp van onderzoek geweest.³¹ Veel van deze studies leggen een constante spanning tussen centrale overheid en lokale overheden bloot. Waar de centrale overheid voornamelijk een steeds restrictiever migratiebeleid voorstaat, zijn het de gemeenten die met de (ongewenste) effecten van dit beleid worden geconfronteerd en daar oplossingen voor moeten zoeken. Gemeenten vormen daarbij steeds meer eigen lokaal vreemdelingenbeleid.³²

Hét voorbeeld van *shifting down* in Nederland is de in 1998 ingevoerde Koppelingswet, die migranten zonder verblijfsstatus systematisch van alle voorzieningen uitsluit.³³ Nergens in Europa is een vergelijkbaar fijnmazig systeem van regels gecreëerd om vreemdelingen van de welvaartsstaat uit te sluiten. In onderzoek naar de uitvoering van deze wet blijken met name professionals echter soms de grenzen van de wet op te zoeken of op te rekken, omdat het tegen hun beroepsethiek indruist om mensen op grond van hun verblijfsstatus uit te sluiten.³⁴

29 Scholten, 2015.

30 De Lange, 2007.

31 Puts, 1995; Böcker & Grütters, 2008; Winter et al., 2018.

32 Oomen, Baumgärtel & Dürmus, 2018.

33 Minderhoud, 2001.

34 Van der Leun, 2003; Pluymen, 2008.

Overigens zijn traditionele instrumenten om migratie te reguleren natuurlijk niet volledig uit beeld verdwenen. Leerkes en Kulu-Glasgow toonden aan dat de Nederlandse overheid in staat was om partnermigratie te begrenzen. Gezinsvorming via het reguliere Nederlandse immigratiestelsel daalde sterk nadat in 2004 de inkomenseis om een partner naar Nederland te laten komen tot 120% van het minimumloon was verhoogd.³⁵ Uit hetzelfde onderzoek komt evenwel ook naar voren dat de speelruimte van de Nederlandse overheid steeds kleiner wordt. In 2010 oordeelde het HvJ EU namelijk dat een inkomenseis van 120% in strijd was met de Europese richtlijn inzake gezinshereniging, die in 2005 van kracht was geworden.³⁶

Traditionele instrumenten als vreemdelingendetentie en het opleggen van een terugkeerbesluit of een inreisverbod zijn ook onderwerp van onderzoek geweest. Herhaalde detentie van vreemdelingen doet de bereidheid om te vertrekken enigszins toenemen, hoewel dit effect vanaf vijf herhaalde detenties niet meer bestaat. Bovendien vond dit onderzoek aanwijzingen dat de vertrekbaarheid van vreemdelingen kan toenemen doordat de detentietoezichhouders de vreemdelingen op het pad zetten van zelfstandig vertrek via de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM).³⁷ Het systeem van rechtsbescherming bij de detentie van asielzoekers blijkt overigens gebrekkig te functioneren. Er is een gebrek aan kennis en ervaring bij uitvoerders, en advocaten en rechters bewaken onvoldoende of lichtere middelen worden gebruikt.³⁸ Leerkes en Kox gingen op basis van interviews met gedetineerde migranten en informatie over de uitkomst van hun detentie bij de IND, IOM en andere instanties na of vreemdelingendetentie tot een grotere terugkeerbereidheid van gedetineerde migranten leidt en, zo ja, of dit een gevolg van afschrikking (*deterrence*) is, of dat de gepercipieerde (il)legimiteit van de detentie (*defiance*) ook een rol speelt. Het onderzoek leverde aanwijzingen op dat de *deterrence*-effecten van detentie beperkt zijn en zich – in lijn met Shermans *defiance*-theorie – vooral voordoen bij migranten die hun detentie tot op zekere hoogte legitiem vinden.³⁹ In een andere studie komen Leerkes en Boersma tot de conclusie dat van een aan onrechtmatig verblijvende vreemdelingen opgelegd terugkeerbesluit een afschrikwekkende werking uitgaat, wat erop zou kunnen wijzen dat deze vreemdelingen uit Nederland vertrekken teneinde een inreisverbod te ontlopen.⁴⁰ Zij vonden evenwel geen aanwijzingen dat onrechtmatig verblijvende vreemdelingen met een inreisverbod Nederland zelfstandig verlaten om de straf te ontlopen die is verbonden met het overtreden van dat inreisverbod.

35 Leerkes & Kulu-Glasgow, 2010, p. 323-343.

36 HvJ EU 4 maart 2010, C-578/08 (Chakroun).

37 Van Alphen, Molleman, Leerkes & Van den Hoek, 2013.

38 Van der Spek, Flikweert & Terlouw, 2018.

39 Leerkes & Kox, 2017, p. 895-929.

40 Leerkes & Boersma, 2014.

De verschuivingen van de verantwoordelijkheid van regulering van migratie – *shifting out, shifting down, shifting up* – hebben tot interessant empirisch onderzoek geleid. De kring van actoren die invloed hebben op het migratierecht, is door deze verschuivingen uitgebreid, wat nieuwe perspectieven en spanningen meebrengt. De spanning tussen Rijksoverheid en gemeenten bij de uitvoering van het migratiebeleid is door middel van onderzoek duidelijk zichtbaar gemaakt. Maar ook de toenemende invloed van private actoren en Europa is evident.

23.4 IN- EN UITSLUITING VAN VREEMDELINGEN

Migratiecontrole betreft uiteraard de in- en uitsluiting van vreemdelingen. Toch verdient dit thema afzonderlijke aandacht, omdat er veel onderzoek is gedaan naar regels, onderzoek dat niet zozeer betrekking heeft op de actoren van controle, maar op het in- en uitsluitende karakter ervan. Bovendien kan de uitsluiting migranten betreffen die al zijn toegelaten, maar niettemin met regels te maken krijgen die uitsluitend (discriminerend) werken. Voorbeelden zijn onderzoek naar de Wet op het Nederlanderschap, de Inburgeringswet, Pardonregelingen, de Wet op de Schijnhuwelijken en de Koppelingswet. Deze in- en uitsluiting vindt niet alleen plaats via het traditionele vreemdelingenrecht. De toegang en het verblijf van vreemdelingen worden ook gereguleerd door de inrichting van het nationaliteitsrecht, door het stellen van inburgeringsvoorwaarden, zoals vormgegeven in de Wet inburgering in het buitenland en de Wet inburgering, en het reguleren van de toegang tot collectieve voorzieningen, vormgegeven in de Koppelingswet, en de toegang tot het verichten van arbeid, vormgegeven in de Wet arbeid vreemdelingen. De recente richtlijnen van de Europese Unie inzake de arbeidsmigratie van derdelanders spelen hierbij een steeds belangrijkere rol.

Engbersen en collega's geven op basis van registratiegegevens en interviews onder migrantengemeenschappen aan dat uitsluitende maatregelen zoals de Koppelingswet niet tot vertrek van illegale vreemdelingen zullen leiden, maar eerder de kans vergroten dat een blijvend gemarginaliseerde groep in onze samenleving ontstaat. Bovendien stuit in Nederland het werkelijk realiseren van een hard uitzettingsbeleid op grenzen van maatschappelijke weerstand.⁴¹

Van Oers onderzocht op basis van 214 semigestructureerde interviews met migranten en andere belanghebbenden waarom burgerschapstoetsen zijn ingevoerd en welke effecten

41 Engbersen, Van der Leun, Staring, Kehla, 1999.

ze hebben.⁴² Omdat burgerschapstoetsen aanzienlijke belemmeringen vormen voor degenen die niet beschikken over de benodigde vaardigheden en financiële middelen, kan volgens haar de conclusie worden getrokken dat de burgerschapstoetsen zowel in Nederland als in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland fungeren als instrumenten van selectie en uitsluiting. De introductie van de naturalisatietoets in het Nederlandse nationaliteitsrecht op 1 april 2003 kan worden gezien als de markering van een restrictieve wending in het Nederlandse nationaliteitsbeleid. Ook De Hart en Besselsen hebben een kwalitatief onderzoek naar de Wet inburgering gedaan op basis van IND-cijfers en dossieronderzoek van afgewezen aanvragen.⁴³ De Wet inburgering, waarbij migranten van buiten de Europese Unie een inburgeringsexamen dienen te halen, geldt vanaf 2007. Sinds 2010 zijn verblijfsrechtelijke consequenties verbonden aan de inburgeringsplicht. Zonder inburgeringsdiploma hebben migranten van buiten de Europese Unie geen toegang tot permanent verblijf en wordt er geen toegang tot ‘voortgezet verblijf na vijf jaar verblijf als gezinslid’ verleend. Door de invoering van de inburgeringsplicht is het aantal aanvragen en inwilligingen van verblijfsvergunningen voor onbepaalde tijd en voortgezet verblijf sinds 2010 gedaald.

De Hart liet op basis van een ‘mixed methods’-onderzoek (literatuur, archiefstukken, krantenartikelen en 35 interviews) zien dat een dubbel paspoort de integratie van immigranten niet belemmert.⁴⁴ Maar regels inzake verkrijging en verlies van nationaliteit blijken wel te werken als in- en uitsluitingspraktijken.⁴⁵ Het politieke debat tussen voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteit is overigens een herhaling van zetten die gedurende de gehele twintigste eeuw in Den Haag heeft plaatsgevonden, zo blijkt uit de dissertatie van Heijs over de verlening van Nederlanderschap aan vreemdelingen.⁴⁶

Een ontwikkeling die zich het afgelopen decennium steeds sterker heeft doorgezet, is die van het vervlochten raken van het strafrecht en het migratiebeleid. Het strafrecht wordt zo een instrument voor het reguleren van migratie, terwijl het migratierecht naast of in plaats van het strafrecht wordt gebruikt om criminaliteit van vreemdelingen aan te pakken. Deze ontwikkeling wordt ook wel met de term *crimmigratie* aangeduid. Aan de Universiteit Leiden wordt de laatste jaren in dit verband empirisch onderzoek verricht naar grenscontrole en grensoverschrijdende mobiliteit en bestrijding van criminaliteit en terrorisme in de Europese (binnen)grensgebieden.⁴⁷ Recent onderzoek geeft inzicht in het beslisgedrag

42 Van Oers, 2014.

43 De Hart & Besselsen, 2015.

44 De Hart, 2012.

45 Mantu, 2015.

46 Heijs, 1995.

47 Van der Woude, Van der Leun & Nijland, 2014, p. 560-579; Van der Woude & Van Berlo, 2015, p. 61-79; Brouwer, Van der Leun & Van der Woude, 2017, p. 1-16.

van de marechaussee in het kader van het Mobiele Toezicht Vreemdelingen (MTV) langs de Nederlandse snelwegen.⁴⁸ Hoewel bij beleidsmakers de verwachtingen van informatie en informatietechnologie hoog zijn, blijkt uit observaties en interviews met marechaussees dat de technologie slechts beperkte impact heeft op beslissingen die tijdens MTV-controles worden genomen. Waar de controles bij de invoering van het MTV een duidelijke oriëntatie op migratiecontrole hadden, wordt er nu steeds meer waarde gehecht aan het element van criminaliteitsbestrijding, zowel op politiek als uitvoerend niveau. Dit levert frictie op met de officiële doelstelling van het MTV en de daarbij behorende bevoegdheden van marechaussees. Ook blijkt dat in recente jaren het beleid ten aanzien van strafrechtelijk veroordeelde vreemdelingen op verschillende manieren flink is aangescherpt. Meer vreemdelingen verliezen hierdoor hun verblijfsrecht en moeten Nederland verlaten na het uitzitten van hun straf. Daarnaast is er voor strafrechtelijk veroordeelde vreemdelingen een specifieke penitentiaire inrichting, waar weinig mogelijkheden zijn voor resocialisatie-activiteiten en de nadruk ligt op uitzetting uit Nederland. Verwijdering uit Nederland wordt zo een belangrijk doel van het strafrecht. De verschillende maatregelen dragen bij aan de splitsing van het Nederlandse strafrechtssysteem, waarbij er onderscheid gemaakt wordt tussen insluitende en uitsluitende straffen.⁴⁹

De toenemende aandacht voor het controleren van migratie heeft, zoals uit het vorenstaande blijkt, tot verschillende onderzoeken op dit terrein geleid. Er is zelfs een apart tijdschrift over de zogenoemde crimmigratie uit voortgekomen.⁵⁰ De onderzoeken richten zich op de wijze waarop deze controle wordt uitgevoerd, vaak met een focus op de migranten zelf die onderwerp zijn van controles. De regels met betrekking tot integratie reguleren daarbij ook de migratiemogelijkheden zelf.

23.5 TOTSTANDKOMING, TRANSPOSITIE EN IMPLEMENTATIE VAN RICHTLIJNEN VAN DE EU

Een toenemend deel van het empirisch onderzoek op het terrein van migratie richt zich op de totstandkoming, transpositie en implementatie van richtlijnen van de Europese Unie en een enkele keer de wisselwerking daartussen. Het onderzoek is veelal gebaseerd op literatuuronderzoek en interviews met beleidsmakers, uitvoerders en andere belanghebbenden. Het is interessant en van belang, omdat migratie per definitie een grensoverschrijdend probleem is en lidstaten van de EU sinds de afschaffing van de binnengrenzen en de

48 Dekkers, 2019.

49 Brouwer, 2018, p. 86-98. Zie ook Laagland, Van der Leun, Van der Meij & Leerkes, 2009, p. 697-724.

50 Crimmigratie & Recht, Boom juridisch.

introdactie van het vrij verkeer van personen en van een gemeenschappelijk beleid ten aanzien van derdelanders steeds minder soeverein zijn op het gebied van migratie. Lidstaten zijn verplicht Europese richtlijnen om te zetten in nationale wet- en regelgeving. Empirisch onderzoek naar implementatie van richtlijnen op het terrein van migratie betreft niet alleen deze omzetting (transpositie), maar ook de vraag wat er in de praktijk van de richtlijnen terecht komt. Het onderzoek verschilt van karakter. Vaak wordt onderzoek gedaan naar de transpositie of implementatie van één specifieke richtlijn in één land of in meerdere lidstaten. Larsson onderzocht de Opvangrichtlijn in Nederland en Frankrijk,⁵¹ Overmars onderzocht de Studentenrichtlijn⁵² en Franssen onderzocht de Tijdelijke beschermingsrichtlijn in Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk, geïllustreerd aan de hand van de reactie van de regeringen van deze drie lidstaten op drie grote asielzoekersgroepen (Tamils uit Sri Lanka, Bosniërs en Kosovo-Albanezen).⁵³ Maar ook onderzoek naar implementatie van meerdere richtlijnen in één of meer lidstaten komt voor, evenals onderzoek naar de wisselwerking tussen totstandkoming en implementatie. Zo verrichtte Strik onderzoek naar de totstandkoming en implementatie van de Gezinsherenigingsrichtlijn en de Procedurerichtlijn in Nederland en Duitsland.⁵⁴

Gebrekkige transpositie en implementatie zijn een algemeen probleem, maar het terrein van het migratierecht wijkt vaak af van andere terreinen. Dörrenbächer en Strik noemen hier vier redenen voor. Kort samengevat zijn dat de volgende: (1) migratierecht wordt binnen verschillende lagen geformuleerd en geïmplementeerd; (2) de actoren die migratierecht implementeren, worden geconfronteerd met een diversiteit aan cliënten, met verschillende verblijfsdoelen; (3) het terrein is in hoge mate onvoorspelbaar en dynamisch; en ten slotte (4) het migratierecht is in hoge mate normatief geladen en politiek gevoelig doordat het is gerelateerd aan kernwaarden van staatsmacht en waarden zoals grensbewaking, cultuur, identiteit en veiligheid. Deze vier redenen maken implementatie van migratierecht extra lastig.⁵⁵

Wat heeft dit onderzoek tot nu toe opgeleverd? De totstandkoming en transpositie van richtlijnen leidt niet zonder meer tot een geharmoniseerde implementatie. Dat komt onder meer door de tekst en inhoud van de richtlijnen, die veel interpretatieruimte laten en veel facultatieve bepalingen bevatten (Larsson en Strik⁵⁶) en omdat nationale rechters niet bij

51 Larsson, 2011.

52 Overmars, 2014.

53 Franssen, 2011.

54 Strik, 2011.

55 Dörrenbächer & Strik, 2018, p. 60-70. Zie over de eerste factor (de gelaagdheid van het migratierecht) ook: Böcker & Terlouw, 2013.

56 Op citaat noot 52 en 55.

elke onduidelijkheid een prejudiciële vraag ter uitleg aan het HvJ EU stellen, maar voor een eigen uitleg kiezen.⁵⁷ De wil om zich te conformeren aan Europese consensus is niet altijd aanwezig, en soms is de richtlijn gebaseerd op een schijnconsensus. Tijdens het onderhandelingsproces staat het doel van harmonisatie ook niet voorop. De genoemde studies van Strik en Franssen maken duidelijk dat vooral de wens van lidstaten om hun eigen systeem zo veel mogelijk overeind te houden, bepalend is. Ook de machtsverhoudingen tussen de lidstaten spelen een belangrijke rol. Duitsland heeft bijvoorbeeld onevenredig veel invloed gehad bij de totstandkoming van de meeste richtlijnen. Doordat bij de besluitvorming aanvankelijk nog het beginsel van unanimiteit gold, bleek het tijdens de onderhandelingen mogelijk voor lidstaten om specifieke merkwaardigheden van hun eigen systeem in te brengen die, nadat ze in de richtlijn waren opgenomen, staand beleid dan wel gemeengoed werden. Lidstaten die al een uitgewerkt stelsel hadden, hebben actiever onderhandeld en andere lidstaten opgezadeld met min of meer wezensvreemde systemen, althans niet passend bij het nationale systeem zonder dat deze lidstaten tevoren voldoende inzicht in de consequenties hadden.

Er blijkt sprake te zijn van een doorlopende dynamiek tussen totstandkoming, transpositie en implementatie. Dat komt doordat pas in de praktijk de consequenties van de richtlijnen duidelijk worden en die praktijk is dan weer aanleiding voor nieuwe onderhandelingen.

Het onderzoek is tot nu toe nog weinig gericht op de implementatie, de werking in de praktijk. Een belangrijke uitzondering vormt het al genoemde empirische onderzoek van Dörrenbächer naar ambtelijk gedrag binnen de context van het EU-migratierecht op macro-, meso- en microniveau.⁵⁸ Op basis van een combinatie van kwalitatief en kwantitatief empirisch onderzoek laat zij zien hoe uitvoerders, onder wie IND-medewerkers in Duitsland en Nederland (zij spreekt over *frontline officers*), omgaan met Europese normen op het terrein van migratie. Dörrenbächer onderzocht hun opstelling en de speelruimte die zij ervaren binnen de verschillen migratierichtlijnen, inzoomend op de Gezinsherenigingrichtlijn. Zij laat onder andere zien dat de implementatie van de Gezinsherenigingsrichtlijn ook afhangt van de structuur van de immigratiedienst in de betreffende lidstaat. In Nederland implementeert de gecentraliseerde IND met zijn systematische interne controles richtlijnen en jurisprudentie van het HvJ EU mechanisch door ze te vertalen in werkinstructies. In Duitsland daarentegen vinden referenties door de Duitse *Ausländerbehörde* tamelijk willekeurig plaats, en met name in zaken waarin de ambtenaar niet tevreden is met de toepassing van nationaal recht. Dörrenbächers belangrijkste conclusie is dat zelfs als er convergentie (harmonisatie) op macroniveau (het terrein van de EU) is bereikt, dit

57 Krommendijk, 2018, p. 7-27. Groenendijk, 2015, p. 187-207.

58 Dörrenbächer, 2018, hoofdstuk 5.

niet noodzakelijk leidt tot convergentie en volgzaam besluitvorming door de frontlijnwerkers op *street level* niveau. Dat betekent volgens Dörrenbächer dat meer aandacht nodig is voor de worstelingen en de verschillen in instelling van de mensen die Europees beleid uiteindelijk in de praktijk moeten brengen.

Vermelding verdient ook nog Spijkerboers onderzoeksproject over de mensenrechtelijke kosten van de controles aan de EU-buitengrenzen. De bevindingen laten volgens de onderzoekers zien dat de toename van het aantal migranten dat op weg naar Europa de dood vindt, een directe relatie heeft met de grenspolitiek van de EU. De onderzoeksgroep volgde een innovatieve manier van onderzoek: zij heeft letterlijk doden langs de Middellandse Zee geteld op basis van verschillende registratiesystemen. In juni 2018 vond het afsluitende congres plaats onder de titel ‘De prijs van het migratiebeleid’.⁵⁹ Het doel van het onderzoek was het ontwikkelen van een nieuwe benadering gebaseerd op de aanname dat vernieuwingen op het gebied van soevereiniteit gelijke tred moeten houden met ontwikkelingen op het terrein van mensenrechten.⁶⁰

De verregaande europeanisering van het migratierecht in de afgelopen 25 jaar heeft, zoals het vorenstaande laat zien, geleid tot veel interessant onderzoek naar de totstandkoming en transpositie van richtlijnen. Het toont aan dat de totstandkoming van Europese wetgeving niet zonder meer tot een geharmoniseerde implementatie leidt. Oorzaken daarvan zijn onder meer dat de tekst en inhoud van de richtlijnen veel interpretatieruimte laten en veel facultatieve bepalingen bevatten, en dat nationale rechters niet bij elke onduidelijkheid een prejudiciële vraag ter uitleg aan het HvJ EU stellen, maar voor een eigen uitleg kiezen. Zoals hiervoor al vermeld, vormt Europese regelgeving voor IND-medewerkers nauwelijks een normenkader.

23.6 HET MIGRATIERECHT VAN ONDEROP⁶¹

Rechtssociologen en -antropologen hebben ook onderzoek gedaan naar het migratierecht ‘van onderop’, vanuit het perspectief van migranten. Dit onderzoek heeft inzicht opgeleverd in enerzijds de invloed van het migratierecht op het dagelijks leven van migranten en hun *significant others*, en anderzijds de invloed die migranten, als actoren met een zekere mate van handelingspotentieel (*agency*), kunnen uitoefenen op het verloop van vreemdelingen-

59 www.vu.nl/nl/nieuws-agenda/nieuws/2018/jul-sep/07-09-de-prijs-van-het-migratiebeleid.aspx.

60 Het onderzoeksteam, naast Spijkerboer bestaand uit Baird, Cuttitta, Last en Ulusoy, heeft een groot aantal publicaties voortgebracht; <https://rechten.vu.nl/nl/organisatie/bureau/staats-en-bestuursrecht/spijkerboer-t-p/vici/index.aspx>; www.borderdeaths.org/?page_id=465.

61 Deze paragraaf is deels gebaseerd op een eerdere publicatie: Böcker & De Hart, 2011, p. 409-426.

rechtelijke (met name asielrechtelijke) procedures en de effectiviteit van het migratiebeleid. Vrijwel al dit onderzoek is van kwalitatieve aard en gebaseerd op interviews met migranten en/of hun partners en gezinsleden. Soms zijn herhaalde interviews, al dan niet op verschillende locaties, gehouden. Soms is de methode te typeren als participerende observatie, omdat de onderzoeker de deelnemers aan het onderzoek gedurende een langere periode heeft gevolgd en een nauwe band met hen heeft proberen op te bouwen.

Migratie als sociaal proces

In de internationale migratieliteratuur is de afgelopen decennia meer aandacht gekomen voor de 'transnationale' bindingen van migranten. Migranten blijven vaak deel uitmaken van gemeenschappen en netwerken in het land van herkomst. Daardoor kan een proces van kettingmigratie op gang komen, waarbij gevestigde immigranten de komst van telkens nieuwe migranten mogelijk maken of bevorderen, in weerwil van restrictieve migratieregels. De transnationale netwerken van migranten zijn te beschouwen als semiautonome sociale velden.⁶² Aanscherpingen van het toelatingsbeleid leiden binnen zo'n netwerk tot het zoeken naar nieuwe, desnoods irreguliere, wegen voor migratie.

Voor migranten uit Turkije is dit proces door Böcker en Staring gedocumenteerd. Uit Böckers onderzoek eind jaren tachtig bleek al dat veel Turkse migranten zelf met hulp van verwanten waren gemigreerd; deze migranten voelden zich verplicht om op hun beurt jongere verwanten te helpen door hen als 'toerist' te laten overkomen en door huwelijkspartners binnen de Turkse gemeenschap in Nederland voor hen te zoeken. Daarbij speelde een rol dat alleen gezinsvorming met een in Nederland gevestigde partner nog tot toelating voor een langer verblijf en voor arbeid kon leiden.⁶³ Met het voortschrijden van het vestigingsproces in Nederland neemt de bindende kracht van transnationale relaties wel af. De gevestigde migranten in Starings onderzoek eind jaren negentig waren zich terdege bewust van de beperkte mogelijkheden van irreguliere migranten op zowel de arbeids- als de huwelijksmarkt in Nederland. Daarom werkten ze ook in lang niet alle gevallen aan iemands overkomst mee.⁶⁴

Ook bij asielmigratie spelen transnationale sociale netwerken een belangrijke rol. Asielmigranten uit sub-Sahara Afrika worden vaak niet zozeer door de prototypische 'mensensmokkelaar' het land binnen gesluisd, als wel door hun sociale netwerken. Dat blijkt bij-

62 Moore, 1973, p. 719-746.

63 Böcker, 1994a, p. 61-78. Zie ook Böcker, 1994b.

64 Staring, 2001. Zie ook Engbersen et al., 1999.

voorbeeld uit Van Wijks studie over asielmigratie uit Angola.⁶⁵ Ook Schapendonk vond dat sociale netwerken de belangrijkste facilitator van de migratietrajecten van Afrikaanse migranten vormen.⁶⁶ De transnationale sociale netwerken van migranten kunnen overigens ook tot doormigratie naar andere landen leiden. Van Liempt beschreef hoe veel Somalische vluchtelingen, eenmaal in het bezit van de Nederlandse nationaliteit en – daarmee – het EU-burgerschap, verder migreerden naar het Verenigd Koninkrijk, gedreven door zowel sociaaleconomische als culturele en religieuze motieven.⁶⁷ Schapendonk bracht de migratietrajecten van individuele Afrikaanse migranten in kaart en liet zien dat ook migranten zonder reguliere verblijfsstatus, gebruikmakend van hun transnationale netwerken en de open Europese binnengrenzen, heel mobiel kunnen zijn binnen de Europese Unie.⁶⁸

Deze en andere studies over het migratieproces van asielmigranten laten zien dat de assumpties waarop het migratiebeleid is gebaseerd, niet altijd valide zijn. Zo bleek uit onderzoek naar de beweegredenen van asielzoekers uit ‘veilige landen’ dat deze migranten vaak via een omweg en min of meer toevallig in Nederland belanden. Bij hun vertrek spelen vooral ‘push’-factoren in het land van herkomst een rol. Het Nederlandse (ontmoedigings)beleid ten aanzien van deze asielzoekers is juist gebaseerd op de aanname dat zij worden aangetrokken door ‘pull’-factoren in Nederland en min of meer bewust voor Nederland als bestemming kiezen.⁶⁹

In ander onderzoek is gedocumenteerd hoe ook ‘autochtone’ belanghebbenden een prominente rol kunnen spelen in het semiautonome veld dat migratie faciliteert. Pool onderzocht Poolse arbeidsmigratie naar Nederland in de periode voor en na de toetreding van Polen tot de Europese Unie. Kort voor die toetreding stelde de Nederlandse regering een overgangstermijn voor het vrij verkeer van werknemers in. Dit had als onbedoeld effect dat werkgevers en opdrachtgevers van Poolse arbeidsmigranten uitweken naar andere routes of ‘constructies’. Er werd veelvuldig gebruikgemaakt van de mogelijkheden die het al wel voor Poolse burgers en bedrijven geldende vrij verkeer van diensten bood. Daardoor werden onderbetaling en oneerlijke concurrentie op de arbeidsmarkt meer bevorderd dan voorkomen.⁷⁰

65 Van Wijk, 2007. Zie ook Van Liempt, 2005, p. 38-60.

66 Schapendonk, 2011.

67 Van Liempt, 2011, p. 254-266.

68 Schapendonk, 2018, p. 663-679.

69 Odé & Mack, 2017; ACVZ, 2018.

70 Pool, 2011. Zie ook Ter Beek et al., 2005.

De positie van aanvragers in verblijfsrechtelijke procedures

Migranten en aspirant-migranten zijn niet alleen object van het migratiebeleid, maar ook subject. In procedures over hun verblijfsrecht spelen ze niet alleen een passieve rol; ze proberen de uitkomst ervan te beïnvloeden. Hun beleving en handelen als ‘onvrijwillige cliënten’ en de wisselwerking met de routines en praktijken van ambtenaren van de IND of vreemdelingendiensten zijn in enkele studies belicht.

Voor de asielzoekers in het eerdergenoemde onderzoek van Doornbos naar communicatie in de asielprocedure vormde de situatie in hun land van herkomst het referentiekader. De IND vergeleken zij met autoriteiten (de inlichtingendienst) in hun eigen land, en het onderscheid tussen hun rechtsbijstandsverleners en de IND-ambtenaren was voor hen lang niet altijd duidelijk. Tijdens de gehoren probeerden ze aan de verwachtingen van de ambtenaar te voldoen door respect te tonen en te benadrukken dat ze zich goed behandeld voelden – zich niet realiserend dat het hun daardoor kon worden tegengeworpen als ze eventuele taal- en andere communicatieproblemen niet meteen tijdens het gehoor al aan de orde hadden gesteld.⁷¹ Doornbos verwerkte haar bevindingen in een leidraad voor asieladvocaten.⁷²

De asielprocedure is zo ingericht dat asielzoekers, om kans te maken op een status, een chronologisch kloppend relaas moeten opbouwen en dit met voldoende feitenmateriaal moeten kunnen onderbouwen. In plaats van hun ‘eigen’ verhaal te vertellen, moeten ze als het ware een *productive other* van zichzelf presenteren.⁷³ Ook in andere verblijfsrechtelijke procedures is dit van belang. Zo constateerde De Hart in haar onderzoek naar gemengde (binationale) relaties in het migratierecht dat de verdenking van een schijnhuwelijk kan worden weggenomen wanneer met name de Nederlandse partner de ambtenaar ervan kan overtuigen een geïnformeerde en bewuste keuze te hebben gemaakt. Als aanvragers aldus een *productive other* van zichzelf presenteren en laten zien dat ze bereid zijn tot een open gesprek over de relatie en gemaakte keuzes, kan de ambtenaar ervan overtuigd raken dat sprake is van ‘echte liefde’.⁷⁴

71 Doornbos, 2006.

72 Doornbos, Koers & Wijngaard, 2012. De leidraad bevat minimumnormen die asieladvocaten in hun praktijkvoering dienen te volgen.

73 Het begrip (*constructing the*) *productive other* werd geïntroduceerd door Barsky, die de asielprocedure in Canada analyseerde: Barsky, 1994.

74 De Hart, 2003.

Invloed van het migratierecht op het dagelijks leven van migranten en hun 'significant others'

Migranten reageren en anticiperen op het beleid en kunnen zo de effectiviteit ervan beperken of onbedoelde effecten teweegbrengen. Ondanks deze 'hinderkracht' ondervinden zij in hun dagelijks leven wel degelijk de invloed van het migratiebeleid, en ze ondervinden die invloed des te meer naarmate hun banden met verwanten in het land van herkomst sterker zijn.

Zo beschreef Muller hoe pijnlijk Afghaanse vluchtelingen het vonden dat het Nederlandse gezinsherenigingsbeleid door de enge definitie van gezinsleden hen niet toestond om hun ouders of meerderjarige kinderen te laten overkomen.⁷⁵ Van Walsum stelde vast dat Javaans-Surinaamse migranten als gevolg van het restrictieve toelatingsbeleid niet meer in staat waren om – zoals ze in Suriname gewend waren – de zorg voor ouderen en kinderen op flexibele wijze te delen. Terwijl het Nederlandse familierecht ouders juist meer ruimte is gaan bieden om de familierechtelijke betrekkingen met hun kinderen naar eigen inzicht vorm te geven, geldt in het Nederlandse migratierecht het uitgangspunt dat kinderen tot slechts één gezin behoren. Ook het laten overkomen van hulpbehoevende ouders is door aanscherpingen van de toelatingsregels steeds moeilijker geworden. Bij de verwanten in Suriname leidde dat soms tot onbegrip en wantrouwen.⁷⁶ Ook Böcker en Staring rapporteerden over spanningen tussen verwanten in Nederland en Turkije als gevolg van de Nederlandse toelatingsregels.⁷⁷ In al deze onderzoeken kwam bovendien naar voren dat het toelatingsbeleid ook binnen huishoudens in Nederland tot spanningen en conflicten leidt. Nieuwkomers die voor gezinsvorming met een Nederlander of een gevestigde – al dan niet genaturaliseerde – migrant zijn toegelaten, zijn afhankelijk van het voortbestaan van de relatie om hier te mogen blijven. Dat is een bron van macht voor de andere partner – zo wordt het in ieder geval beleefd – en kan tot spanningen leiden in de relatie, met name als de man de afhankelijke partner is. De genderverhoudingen worden in dergelijke relaties deels op zijn kop gezet. Als het tot een scheiding komt, staan vooral partners met een Nederlands paspoort juridisch sterk. Dat blijkt uit het proefschrift van Sportel, die onderzoek deed naar transnationale (Nederlands-Marokkaanse en Nederlands-Egyptische) echtscheidingen. Anders dan Sportel verwacht had, drukten de verschillen in familierecht een minder groot stempel op het echtscheidingsproces dan het Nederlandse migratierecht.⁷⁸

75 Muller, 2010.

76 Van Walsum, 2000.

77 Böcker, 1994; Staring, 2001.

78 Sportel, 2016.

Het zijn lang niet altijd migranten of hun nakomelingen die een buitenlandse partner naar Nederland laten overkomen. In één op de drie gevallen gaat het om een autochtone Nederlander. De Hart beschreef de beelden en beleving van het migratierecht van Nederlandse vrouwen met een buitenlandse partner. De procedure voor het verkrijgen van een verblijfsvergunning voor hun partner leidt bij deze vrouwen tot gevoelens van vervreemding van andere Nederlanders, onder wie familie en vrienden, en tot verlies van het gevoel van Nederlanderschap. De vrouwen hebben ervaringen opgedaan die hun beeld van het Nederlandse rechtssysteem en ook hun zelfbeeld hebben veranderd.⁷⁹

De invloed van het migratierecht op het dagelijks leven wordt ongetwijfeld het sterkst ondervonden door migranten die illegaal in Nederland verblijven. Uit het onderzoek *De ongekende stad* bleek dat hun illegale verblijfsstatus voor veel van deze migranten een *master status* is, dat wil zeggen een dominant sociaal kenmerk dat alle andere persoonlijke kenmerken overschaduwet.⁸⁰ Tegelijkertijd bleek uit dit onderzoek dat de leefomstandigheden van irreguliere migranten sterk variëren. Ook de kans op legalisering van het verblijf varieert. Meer nog dan door hun *human capital* (opleiding, taalkennis, werkervaring) wordt de kansenstructuur voor deze migranten bepaald door hun *social capital* (de mate waarin ze kunnen profiteren van een ondersteunend netwerk van familie en landgenoten).⁸¹ Overigens liet Van Meeteren, door in te zoomen op de motieven en aspiraties van individuele irreguliere migranten, zien dat zij lang niet allemaal naar legalisatie van hun verblijf streven. Sommigen willen wel een bestaan opbouwen in Nederland of België, maar beschouwen legalisatie niet als noodzakelijk; anderen willen slechts geld verdienen om te kunnen investeren in hun herkomstland. Verschillende aspiraties gaan gepaard met verschillende strategieën om die aspiraties te realiseren.⁸²

Aan de andere kant van het spectrum staan EU-burgers, onder wie ook Nederlanders, die binnen de EU migreren en in 'EU-speak' niet meer als migranten maar als mobiele EU-burgers worden aangeduid. Gehring verrichtte veldwerk onder oudere Nederlanders, Spanjaarden en Turken die zich na hun pensioen al dan niet permanent in Spanje of Turkije vestigden. De vergelijking tussen pensioenmigranten die binnen de EU migreren en migranten die de EU-buitengrens oversteken biedt inzicht in het belang van het EU-burgerschap voor individuen. De Nederlandse en Spaanse pensioenmigranten in haar onderzoek kunnen vrij reizen tussen en verblijven in Nederland en Spanje. Maar wanneer de noodzaak ontstaat om toegang te zoeken tot socialezekerheidsvoorzieningen, worden

79 De Hart, 2003.

80 Burgers & Engbersen, 1991.

81 Engbersen et al., 1999.

82 Van Meeteren, 2010.

ook deze pensioenmigranten ermee geconfronteerd dat nationale en Europese socialezekerheidsregels het hun niet altijd mogelijk maken om te wonen waar ze willen.⁸³

Het hier besproken onderzoek naar de gevolgen van het migratierecht voor betrokkenen laat zien dat zij geen machteloze subjecten zijn, maar de effecten van beleid kunnen beperken door erop te anticiperen en te reageren. Maar tevens blijkt hoe vergaand het recht soms ingrijpt in het dagelijks leven van individuen en hoe het de mogelijkheden om hun leven in te richten en een bestaan op te bouwen bepaalt. De sociale werking van het migratierecht strekt daarmee veel verder dan de beoogde doelen van de wetgever en uitvoerders.

23.7 TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Uit het voorgaande blijkt dat migratierecht een rijk onderzoeksveld is voor empirici. Dat heeft diverse oorzaken. Het migratierecht is een bijzonder dynamisch rechtsgebied en betreft een politiek zeer gevoelig terrein. Het is voortdurend in verandering, waardoor de rechtszekerheid gering is en alle actoren steeds opnieuw moeten beslissen hoe zij de regels interpreteren en welke beslissingen zij nemen. Dit wordt versterkt door de verregaande europeanisering van het migratierecht. De Europese regels behoeven transpositie en implementatie, en de verschillen daarbij tussen de lidstaten van de EU vormen interessante materie voor rechtssociologen. Bovendien betreft het migratierecht veelal personen met een grote beschermingsbehoefte, voor wie de toegang tot het recht niet zonder meer verzekerd is. Verder leidt migratie tot culturele botsingen, die weer leiden tot nieuwe regels en eisen met betrekking tot integratie. De onderzoekssubjecten zijn over het algemeen lastig benaderbaar en moeilijk bevrraagbaar. Dat geldt voor de migranten, die meestal de taal niet spreken en soms getraumatiseerd zijn en wantrouwend staan tegenover autoriteiten en het prijsgeven van informatie. Het geldt ook voor beleidsmakers en uitvoerders, die huiverig kunnen zijn om politiek gevoelige informatie te delen.

In het onderzoek zien we veelal dat een combinatie van methoden wordt gebruikt, 'mixed methods', die variëren van het interviewen van beleidsmakers en uitvoerders tot documentenonderzoek, van observatieonderzoek tot experimenten met fictieve asielaanvragen en zelfs het tellen van dode migranten langs de Europese kusten van de Middellandse Zee.

Toekomstig onderzoek zal uiteraard afhangen van toekomstige ontwikkelingen op het terrein van het migratierecht. Te verwachten ontwikkelingen zijn onder meer verdere

83 Gehring, 2019.

externalisering (*shifting out*) van de migratiecontrole naar landen buiten de EU. Een andere ontwikkeling is de verschuiving van het gebruik van EU-richtlijnen naar EU-verordeningen op het gebied van migratie en asiel (richtlijnen behoeven implementatie in het nationale recht, maar verordeningen zijn rechtstreeks bindend). Op het moment is echter sprake van een patstelling bij de totstandkoming van de nieuwe verordeningen vanwege het ontbreken van overeenstemming over de verdeling van de verantwoordelijkheid tussen lidstaten (Dublin IV). Meer kans op overeenstemming is er met betrekking tot het externaliseringsbeleid: het overdragen of afschuiven van de verantwoordelijkheid op landen aan de buitengrenzen van Europa: Turkije, Libië, Marokko en Ethiopië. Dit proces en de gevolgen ervan zullen ongetwijfeld meer onderzoeks aandacht krijgen. Op het ogenblik zijn al verschillende promovendi bezig met onderzoek naar externalisering. Poméon richt zich daarbij in het bijzonder op Marokko. Theodoropoulou richt zich op de werking van de EU-instituties en doet veldwerk in Ethiopië.

De *UN Global Compacts on Migration and Asylum* (ondertekend tijdens de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in december 2018) zullen stimuleren tot meer empirisch onderzoek naar wereldwijde aspecten van migratie, naar migratieroutes, de situaties in kampen en hervestiging. Met het Vluchtelingenpact wordt onder andere gestreefd naar het verminderen van de druk op de landen die de meeste vluchtelingen opvangen en naar het verbeteren van de levensomstandigheden in de landen van herkomst, zodat vluchtelingen veilig kunnen terugkeren. Het Migratiepact is onder meer gericht op bestrijding van de structurele factoren die mensen dwingen hun land van herkomst te verlaten en op het aanpakken van uitbuiting van werkende migranten en mensensmokkel. Empirisch onderzoek zal nodig zijn om de effecten van deze niet-bindende wereldwijde afspraken vast te stellen.

Voorts zal de selectie van migranten (in- en uitsluiting) in de toekomst ongetwijfeld een onderwerp van onderzoek blijven.⁸⁴ Vanwege tekorten op de arbeidsmarkt ten gevolge van demografische ontwikkelingen zullen EU-lidstaten gaan concurreren om de best geschoolde migranten aan te trekken.⁸⁵

Ook onderzoek naar de rol van actoren en nieuwe actoren, zoals het European Asylum Support Office, een soort Europese IND die steeds meer taken krijgt, en het Europees Grens- en kustwachtagentschap (het voormalige Frontex), en naar hun discretionaire ruimte zal interessant blijven.

84 Voor eerder onderzoek hiernaar zie: Rijken & De Lange, 2018.

85 www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/14/arbeidsmigranten-in-nederland.

Onderzoek waarin het perspectief van migranten centraal staat, zal zich waarschijnlijk meer gaan richten op migranten in transit- en herkomstlanden en op de gevolgen van het migratierecht voor teruggestuurde migranten (monitoring). Schapendonk bijvoorbeeld, verricht onderzoek naar de gefragmenteerde reizen van Afrikaanse migranten die de Europese Unie willen bereiken. Hij heeft daarbij oog voor de aspiraties van migranten, alsmede voor hoe de Europese grenspolitiek een uitwerking heeft op de reizen van individuele migranten.⁸⁶ Met de aandacht voor externalisering en afspraken met transitlanden van asielzoekers en irreguliere migranten neemt ook de aandacht toe voor de positie van migranten in de transitlanden waar ze soms langdurig verblijven. Sonneveld verricht samen met promovendi rechtsantropologisch onderzoek naar de rechten van transitmigranten in Marokko.⁸⁷

Er is daarnaast een toenemende aandacht voor de al genoemde benadering van *crimmigratie* (de versmelting van migratierecht en strafrecht). Ook komt er meer aandacht voor de in het begin van deze bijdrage al genoemde spanning tussen mensenrechten en het migratierecht, die behalve tot veel normatief onderzoek ook zal leiden tot empirisch onderzoek: wat komt er in de praktijk terecht van de mensenrechten van migranten?

Onderzoeksbelangstelling is er tot slot voor ontwikkelingen op lokaal niveau en voor de wisselwerking tussen mondiale, transnationale verschijnselen, waarden en normen en de lokale culturele invulling en aanpassing van die mondiale verschijnselen ('glokalisering'), onder meer als het gaat om mobilisatie van internationaal recht bij steun aan ongedocumenteerde migranten. Oomen leidt het onderzoeksproject *Cities of Refuge*, dat zich richt op de relevantie van internationale mensenrechten voor de wijze waarop lokale overheden in Nederland en andere Europese landen vluchtelingen welkom heten en integreren.⁸⁸

LITERATUUR

ACVZ (2018). *Op zoek naar veilige(r) landen: Onderzoek naar beweegredenen van asielzoekers*. Den Haag: ACVZ.

Alphen, B. van, Molleman, T., Leerkes, A., & Hoek, J. van den (2013). *Van bejegening tot vertrek: Een onderzoek naar de werking van vreemdelingenbewaring*. Den Haag: Boom Lemma uitgeverij.

86 www.ru.nl/personen/schapendonk-j/.

87 Onderzoeksproject Sonneveld, N. *Living on the other side*. www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/law/migration-and-family-law-in-morocco.

88 <https://citiesofrefuge.eu/>.

- Barsky, R.F. (1994). *Constructing a productive other. Discourse theory and the convention refugee hearing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Beek, H.M. ter et al. (2005). *Poolshoogte: Onderzoek naar juridische constructies en kostenvoordelen bij het inzetten van Poolse arbeidskrachten in drie sectoren*. Amsterdam: Regioplan.
- Böcker, A. (1994a). Gevestigde migranten als bruggehoofden en grenswachters: Kettingmigratie over juridisch gesloten grenzen. *Migrantenstudies*, 61-78.
- Böcker, A. (1994b). *Turkse migranten en sociale zekerheid: Van onderlinge zorg naar overheidszorg?* (Diss. Nijmegen). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Böcker, A., & Grütters, C. (2008). Slepemde asielzaken: Een vergelijking van de Duitse Bleiberechtsregelung en de Nederlandse pardonregeling. *Nijmegen Sociology of Law Working Papers*, 03.
- Böcker, A., & Hart, B. de (2011). Wat zijn de bedoelde en onbedoelde effecten van het migratierecht? In M. Hertogh & H. Weyers (red.), *Recht van onderop: Antwoorden uit de rechtssociologie* (p. 409-426). Nijmegen: Ars Aequi.
- Böcker, A., & Terlouw, A. (red.) (2013). *De gelaagdheid van de vreemdelingenregelgeving in historisch en vergelijkend perspectief*. Deventer: Kluwer.
- Bolhuis, M. (2018). *Narrowing the impunity gap? How host states deal with alleged perpetrators of serious crimes excluded from international protection: a case study of the Netherlands* (Diss. Vrije Universiteit).
- Brouwer, J. (2018). Crimmigratie en het uitzetten van strafrechtelijk veroordeelde vreemdelingen. *Justitiële Verkenningen*, 2, 86-98.
- Brouwer, J., Leun, J. van der, & Woude, M. van der (2017). (Cr)immigrant framing in border areas: Decision-making processes of Dutch border police officers. *Policing and Society*, 1, 1-16.
- Bruinsma, F. (2009). Vreemdelingenrecht over de vreemdelingenkamer van de Raad van State. *Recht der Werkelijkheid*, 2, 111-116.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (red.) (1991). *De ongekende stad (1): Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Butter, T. (2018). *Asylum legal aid lawyers' professional ethics in practice: A study into the professional decision making of asylum legal aid lawyers in the Netherlands and England* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Eleven International Publishing.

Calavita, K. (1998). US immigration policymaking: Contradictions, myths and backlash. In A. Böcker et al. (red.), *Regulation of migration: International experiences* (p. 139-158). Amsterdam: Het Spinhuis.

Dekkers, T.J.M. (2019). *Mobility, control and technology in border areas: Discretion and decision-making in the information age* (Diss Leiden).

Doornbos, N. (2006). *Op verhaal komen: Institutionele communicatie in de asielprocedure* (Diss. Nijmegen). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Doornbos, N., & Groenendijk, K. (2001). Uitkomsten van asielprocedures: Een cohortonderzoek. *Nederlands Juristenblad*, 6, 245-253.

Doornbos, N., & Groot van Leeuwen, L.E. de (1998). Vierentwintiguurs-beslissingen over asielzaken. *Migrantenstudies*, 4 (Themanummer Toelating en opvang van asielzoekers), 233-247.

Doornbos, N., Koers, F., & Wijngaard, Th. (2012) (herzien en bewerkt door P.-J. van Kuppenveld & J. Wedemeijer). *Best practice guide asiel: Bij de hand in asielzaken*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Dörrenbächer, N. (2018). *Europe at the frontline of migration law: Legal discretion, bureaucratic context and individual attitudes* (Diss. Nijmegen).

Dörrenbächer, N., & Strik, T. (2018). Implementing migration policies: New research puzzles in a europeanizing context. In A. Weinar, S. Bonjour, & L. Zhyznomirska (red.), *Routledge handbook on the politics of migration in Europe* (p. 60-70). Londen: Routledge.

Engbersen, G., Leun, J. van der, Staring, R., & Kehla, J. (1999). *De ongekende stad (2): Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom.

Franssen, K. (2011). *Tijdelijke bescherming van asielzoekers in de EU: Recht en praktijk in Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk en richtlijn 2001/55/EG* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Galanter, M. (1974). Why the 'haves' come out ahead: Speculations on the limits of legal change. *Law & Society Review*, 1, 95-160.

Gehring, A. (2019). *Pensioners on the move: A socio-legal study on retirement migration from the Netherlands to Spain and Turkey* (Diss. Nijmegen).

Groenendijk, K. (2008). *Een venijnig proces*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Groenendijk, K. (2015). Waarom rechters niet naar Luxemburg gaan: Politieke structuur of rechtscultuur. In R. Baas et al. (red.), *Rechtspleging en rechtsbescherming: Liber amicorum voor prof. dr. Leny E. de Groot van Leeuwen* (p. 187-207). Deventer: Kluwer.

Groenendijk, K., & Terlouw, A. (2009). *Tussen onafhankelijkheid en hiërarchie: De relatie tussen vreemdelingenrechters en de Raad van State 2001-2007*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Grütters, C. (2003). *Asiëldynamiek: Een systeemodynamische analyse van de Nederlandse asiëprocedure in de periode 1980 – 2002* (Diss. Nijmegen). Oisterwijk: Wolf Legal Publishers.

Guiraudon, V., & Lahav, G.A. (2000). Reappraisal of the state sovereignty debate: The case of migration control. *Comparative Political Studies*, 2, 163-195.

Hart, B. de (2003). *Onbezonnen vrouwen: Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en in het vreemdelingenrecht* (Diss. Nijmegen). Amsterdam: Aksant.

Hart, B. de (2012). *Een tweede paspoort: Dubbele nationaliteit in de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hart, B. de, & Besselsen, E. (2015). *De verblijfsrechtelijke consequenties van de Wet Inburgering: Een onderzoek naar de ervaringen van migranten in Amsterdam*. Oisterwijk: Wolf Legal Publishers.

Heijs, E. (1995). *Van vreemdeling tot Nederlander: De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen (1813-1992)* (Diss. Nijmegen). Amsterdam: Het Spinhuis.

Hoevenaars, J. (2018). *A peoples court? A bottom-up approach to litigation before the European Court of Justice* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Eleven International Publishing.

Hollifield, J. (2000). The politics of international migration. In C. Brettell & J. Hollifield (red.), *Migration theory: Talking across disciplines* (p. 137-185). New York: Routledge.

Jansen, S. (2018). *Trots of schaamte? De beoordeling van LHBTI asielaanvragen in Nederland na de arresten XYZ en ABC*. COC Nederland.

Jansen, S., & Spijkerboer, T. (2011). *Fleeing homophobia: Asylum claims related to sexual orientation and gender identity in the EU*. Amsterdam: COC Nederland/VU.

Krommendijk, J. (2018). Van Middelburg tot Almelo: Het hoe en waarom van prejudiciële vragen aan het Hof van Justitie van de Europese Unie door Nederlandse lagere rechter. *Recht der Werkelijkheid*, 3, 7-27.

Laagland, D., Leun, J. van der, Meij, P. van der, & Leerkes, A. (2009). Het strafrecht als vicieus sluitstuk van het beleid ten aanzien van criminele vreemdelingen: Het sluimerende probleem van de niet-uitzetbare ongewenst verklaarde vreemdelingen. *Delikt en Delinkwent*, 697-724.

Lange, T. de (2007). *Staat, markt en migrant: De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Larsson, F. (2011). *De EU-opvangrichtlijn voor asielzoekers: Opvangvoorzieningen in Nederland en Frankrijk en de rechtsbescherming* (Diss. Nijmegen). Deventer: Kluwer.

Leerkes, A., & Boersema, E. (2014). *Het lot van het inreisverbod: Een onderzoek naar de uitvoeringspraktijk en gepercipieerde effecten van de Terugkeerrichtlijn in Nederland*. Den Haag: WODC.

Leerkes, A., & Kox, M. (2017). Pressured into a preference to leave? A study on the 'specific' deterrent effects and perceived legitimacy of immigration detention. *Law & Society Review*, 4, 895-929.

Leerkes, A., & Kulu-Glasgow, I. (2010). De prijs van de liefde? Over de gevolgen van de verhoging van de inkomenseis bij 'gezinsvormende' partnermigratie naar Nederland. *Migrant studies*, 4, 323-343.

Leun, J. van der (2003). *Looking for loopholes: Processes of incorporation of illegal immigrants in the Netherlands* (Diss. Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Liempt, I. van (2005). De sociale organisatie van mensensmokkel: Het beeld van mensensmokkel als grootschalige georganiseerde misdaad genuanceerd. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 1, 38-60.
- Liempt, I. van (2011). 'And then one day they all moved to Leicester': The relocation of Somalis from the Netherlands to the UK explained. *Population, Space and Place*, 17, 254-266.
- Lipsky, M. (2010). *Street-level bureaucracy. The dilemmas of the individual in public services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Mantu, S. (2015). *Contingent citizenship: The law and practice of citizenship deprivation in international, European and national perspectives* (Diss. Nijmegen). Leiden: Brill Nijhoff.
- Mascini, P. (2001). Regionale verschillen in uitvoering van asielbeleid. *Sociologische Gids*, 3, 292-312.
- Mascini, P. (2004). De wisselvalligheid van de twijfel: Ongelijkheid in de uitvoering van het asielbeleid verklaard. *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift*, 1, 113-146.
- Mascini, P. (2008). Explaining inequality in the implementation of asylum law. *Refuge*, 2, 164-181.
- Mascini, P., & Bochove, M. van (2009). Gender stereotyping in the Dutch asylum procedure: 'Independent' men versus 'dependent' women. *International Migration Review*, 1, 112-13.
- Meeteren, M.J. van (2010). *Life without papers: Aspirations, incorporation and transnational activities of irregular migrants in the Low Countries* (Diss. Rotterdam). Rotterdam: Erasmus University Rotterdam.
- Minderhoud, P.E. (2001). *Vreemdelingen en voorzieningen: De uitwerking van het koppingsbeginsel in de Invoeringswet Vw 2000*. Utrecht: Forum.
- Moore, S.F. (1973). Law and social change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study. *Law & Society Review*, 4, 719-746.
- Mourik, K. van, Zwaan, K., & Terlouw, A. (2011). *Gehoor geven: Een onderzoek naar de toepassing van IND-werkinstructie 2008/6 omtrent asielzoekers met psychische problemen*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Muller, P. (2010). *Scattered families: Transnational family life of Afghan refugees in the Netherlands in the light of the human rights based protection of the family* (Diss. Utrecht). Antwerpen: Intersentia.

Odé, A., & Mack, B. (2017). *Asielzoekers uit veilige landen*. Amsterdam: Regioplan.

Oers, R. van (2014). *Deserving citizenship: Citizenship tests in Germany, the Netherlands and the United Kingdom* (Diss. Nijmegen). Leiden: Brill Nijhoff.

Oomen, B., Baumgärtel, M., & Dürmus, E. (2018). *Transnational city networks and migration policy*. Middelburg: Cities of refuge. <https://citiesofrefuge.eu/publications>.

Overmars, A. (2014). *Codes en convenanten: (Zelf)regulering van studentenmigratie naar Europa* (Diss. Nijmegen). Deventer: Kluwer.

Pluymen, M. (2008). *Niet toelaten betekent uitsluiten: Een rechtssociologisch onderzoek naar de rechtvaardiging en praktijk van uitsluiting van vreemdelingen van voorzieningen* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Boom.

Pool, C. (2011). *Migratie van Polen naar Nederland in een tijd van versoepeling van migratieregels*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Puts, J. (1995). *Asielzoekers tussen rijk en gemeente: Onderhandelingen over de huisvesting van migranten* (Diss. Nijmegen). Den Haag: VNG-uitgeverij.

Rijken, C., & Lange, T. de (red.) (2018). *Towards a decent labour market for low-waged migrant workers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Schapendonk, J. (2011). *Turbulent trajectories: Sub-Saharan African migrants heading north* (Diss. Nijmegen). Nijmegen: Nijmegen School of Management.

Schapendonk, J. (2018). Navigating the migration industry: Migrants moving through an African-European web of facilitation/control. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 4, 663-679.

Scholten, S. (2015). *The privatisation of immigration control through carrier sanctions: The role of private transport companies in Dutch and British immigration control* (Diss. Nijmegen). Leiden: Brill Nijhoff.

- Severijns, R. (2019). *Zoeken naar zekerheid: Een onderzoek naar de vaststelling van feiten door hoor- en beslismedewerkers van de Immigratie- en Naturalisatiedienst in de Nederlandse asielprocedure* (Diss. Nijmegen). Deventer: Kluwer.
- Sonneveld, N. (z.d.). *Living on the other side*. www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/law/migration-and-family-law-in-morocco.
- Spek, W. van der, Flikweert, E., & Terlouw, A. (2018). *Detentie van asielzoekers: Een onderzoek naar de toepassing van artikel 59 b Vw*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Spijkerboer, T. (1999). *Gender and refugee status* (Diss. Nijmegen). Taylor & Francis Ltd.
- Spijkerboer, T.P. (2002). *Het hoger beroep in vreemdelingenzaken*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Sportel, I. (2016). *Divorce in transnational families: Marriage, migration, and family law* (Diss. Nijmegen). Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Staring, R. (2001). *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland* (Diss. Rotterdam). Amsterdam: Het Spinhuis. Zie ook Engbersen et al., 1999.
- Strik, T. (2011). *Besluitvorming over asiel- en migratierichtlijnen: De wisselwerking tussen nationaal en Europees niveau* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Terlouw, A. (2003). *Uitspraak en afspraak: Samenwerking tussen vreemdelingenrechtters bij ontbreken van hoger beroep* (Diss. Nijmegen). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Veldhuizen, T.S. van (2017). *Where I come from and how I got here: Assessing credibility in asylum cases* (Diss. Maastricht). Maastricht: Universiteit van Maastricht.
- Walaardt, T. (2012). *Geruisloos inwilligen: Argumenten en speelruimte in de Nederlandse asielprocedure, 1945-1994* (Diss. Leiden). Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Walsum, S. van (2000). *De schaduw van de grens: Het Nederlandse vreemdelingenrecht en de sociale zekerheid van Javaanse Surinamers* (Diss. Rotterdam). Arnhem: Gouda Quint.
- Wijk, J. van (2007). *Luanda - Holanda. Irreguliere (asiel)migratie van Angola naar Nederland* (Diss Vrije Universiteit). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Wijkhuijs, V. (2007). *Administrative response to court decisions: The impact of court decisions on the asylum procedure in the Netherlands* (Diss. Tilburg). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Winter, H. et al. (2018). *Onderdak en opvang door Rijk en gemeenten van vertrekplichtige vreemdelingen en de invloed daarvan op hun terugkeer*. Groningen: Pro Facto.

Woude, M.A.H. van der, & Berlo, P. van (2015). Crimmigration at the internal borders of Europe? Examining the Schengen governance package. *Utrecht Law Review*, 61-79.

Woude, M.A.H. van der, Leun, J.P. van der, & Nijland, J.A. (2014). Crimmigration in the Netherlands. *Law and Social Inquiry*, 560-579.

Zwaan, K. (2015). Van A tot Z: De uitspraken van het Hof van Justitie betreffende homoseksuele asielzoekers. *Nederlands Tijdschrift voor Europees Recht*, 2, 49-54.